

Lietuvių kalbos argumentų raiškos alternacijos ir aplikacinės gramatikos priemonės joms aiškinti

Skiriama Sebastianui Šaumianui (1916–2007) atminti

KRISTINA LENARTAITĖ

Lietuvių kalbos institutas

This article deals with the notion of alternation in the domain of argument realisation or diathesis. A working definition is offered, and a survey is given of the most characteristic instances of this phenomenon in Lithuanian. A number of important approaches to this subject, including those offered in the tradition of Lithuanian grammar, are discussed. Finally, a new approach to Lithuanian alternations and their position in the Lithuanian language system is proposed within the framework of Applicative Grammar.

1. IŽANGA

Su tuo pačiu veiksmažodžiu realizuojamos skirtinges diatezės lietuvių ir užsienio lingvistų tyrinėjamos jau ne vieną dešimtmetį. Jei pastarujų darbuose aptariamasis reiškinys turi visuotinai pripažintą pavadinimą ir yra pasiūlyta ne viena įvairių šio reiškinio atvejų interpretavimo galimybė, tai lietuvių tyrinėjimuose argumentų raiškos alternacijos atvejai aptariami tik fragmentiškai greta kitų sintaksės, sintaksinės semantikos ar leksinės semantikos probleminių reiškinių¹. Tad šis straipsnis ir skirtas apžvelgti žymesniems

¹ Lietuvių kalbos veiksmažodžių junglumą tyrinejančios ir daugiausia argumentų alternacijos atvejus minėjusios N. Sližienės darbuose aptariamasis reiškinys pagal tyrimo poreikius dažnai ir aiškinamas, ir vadinamas skirtingai: vienur kai kurių veiksmažodžių leidžiamas įvairojantis subjekto ar tiesioginio objekto realizavimas vadinamas subjektinimu ir objektinimu (plg. Rožių kelmaitis užaugs didžiu medaičiu

lietuvių kalbos argumentų raiškos alternacijos atvejams bei kai kurioms dėl šio reiškinio interpretavimo kylančioms problemoms: pirmiausia siekiama apibrėžti reiškinio turinį, išskirti ir aptarti ryškesnius argumentų raiškos alternacijos tipus; lietuvių tyrinėjimų ir užsienio teorinių koncepcijų pagrindu, pasitelkus aplikacinės gramatikos priemones, supažindinti su dar viena alternuojančią konstrukciją raiškos mechanizmo aprašymo ir aiškinimo galimybe bei rasti tiriamojo reiškinio vietą kalbos sistemoje.

ir *Iš rožių kelmaičio užaugus didis medaitis; Motina užtiese stalą (su) baltutėlaite staltiese* ir *Motina užtiesė ant stalo baltutėlaite staltiesę* (Sližienė 1980: 95–101), kitur objekto raiškos alternacijos atvejais akcentuojamas to paties veiksmažodžio galėjimas atliki skirtinges signifikacines funkcijas arba tos pačios situacijos kitoks signifikacinis interpretavimas, nuo kurio ir priklausanti skirtinga veiksmažodžio sintaksinė vartosena (Sližienė 1978: 117); dėl skirtingo tos pačios situacijos semantinio interpretavimo atsirandą sakiniai, kurių dvi labai artimos reikšmes turi skirtingai realizuotus argumentus, vadinami perifrazėmis (Sližiene 1994: 50–51); subjekto raiškos alternacijos atvejai vadinami konversinemis perifrazėmis, ir jų signifikacioniai skirtumai esą susiję tik su veiksmažodžio sintaksinio valentingumo skirtumais, t. y. situacijos dalyviai abiem atvejais vienodai semantiškai interpretuojami, skirtingą požiūrį į juos lemia tai, kad vardininkas viename sakinyje atitinkas vieną predikato argumentą, o kita – kitarą. Tokių konversinių perifrazių santykis esas artimas aktyvinių ir pasyvinių konstrukcijų santykiui (plg. *krūmai apaugo krantus* ir *krantai apaugo krūmais*) (Sližienė 1994: 52). Objekto raiškos įvairavimas A. Holvoeto aiškinamas kaip sluoksniuotos aktualiosios skaidos sugramatinta alternatyvi antrinės temos pasirinkimo galimybė (plg. *padovanojo mokiniams knygų* : *apdovanojo mokinius knygomis*; *priptylė arbatus į puodukus* : *priptylė puodukus arbatus*) (Holvoet 2003: 86–87). A. Drukeinės teigia tokiose konstrukcijose, kaip antai *kloti šiaudus ant stogo* – *kloti šiaudais stogą*, dėl veiksmažodžio reikšmės pasikeitimo lokatyvu išreikštą argumentą pasislenkantį į veiksmažodžiu artimesnę poziciją bei pasikeičiančią jo raišką – taip esanti neutralizuojama linksnio reikšmė. O veiksmažodžio reikšmę pasikeitusią dėl papildomo prasminio komponento – holistinės semos, žyminčios, kad veiksma susijęs su visu daiktu arba kad daiktas esą visiškai to veiksmo apimtas. Veiksmažodinė leksema prisidėjus holistinei semai tampanti apibendrinanti leksemos be atitinkamos semos atžvilgiu, todėl tokiose konstrukcijose tarp veiksmažodinių leksemų (kartu su jų priklausomaisiais komponentais) susidarą privatinės opozicijos santykiai – apibendrinančioji leksema galinti keisti konkretesnę pastarosios konstrukcijoje (įgaudama ir atitinkamą reikšmę) (Drukeinė 1985: 56–58, 128–129). Dar dėl alternacių struktūrų santykio viena kitos atžvilgiu: esą viena jų tiesiogiai perteikianti situacijos vaidmenis, o kita rodanti kitokią sakinio sudarytojo pasirinktą situacijos dalyvių santykų interpretaciją (perspektyvą). Dėl įvairių predikato ir visos struktūros pasikeitimų, nustatomų gretinant tos pačios situacijos skirtinges interpretacijas, struktūros galimos laikyti viena pagrindine, kita – išvestine (atitinkamai skirstomos ir tų struktūrų argumentų semantinės funkcijos) (Drukeinė 2007: 27, 12–14).

2. REIŠKINIO SAMPRATA, APRĘPTIS IR PAVADINIMAS

Tai, kad nebuvo aptariamojo reiškinio padėties lietuvių kalbos sistemoje išsamių tyrimų, liudija ir faktas, kad netūrima ne tik sāvo šiam reiškiniui pavadinti tinkamo termino, bet ir tarptautinis įvairius argumentų raiškos variavimo tipus apimantis *alternacijų* pavadinimas lietuviškuose darbuose pradėtas taikyti visai neseniai (žr. Druktinis 2007: 13). Sprendžiant iš termino vartojimo užsienio lingvistų darbuose, akivaizdu jį suvokiamą skirtinį: platesne ir siauresne prasmėmis. Tad pirmiausia apibrėžtinis reiškinio turinys: nustatyti jo būdingiausi bruožai, o pagal tai ir jam priskirtini ar nuo jo atributinių įvairuoja raiškos atvejai.

2.1. Turbūt ryškiausias lietuvių ir kitų kalbų alternuojančių konstrukcijų požymis – para / perifrastiškumas: tiriamosios diatezės alternacijos konstrukcijos iš logikos² (teiginių teisingumo) pozicijų vertintinos net kaip ekvivalenčios (plg.: jei tiesa, kad *varnēnai apkibo šermukšnį*, tai tiesa, kad *šermukšnis apkibo varnēnais*, ir jei tiesa, kad *šermukšnis apkibo varnēnais*, tai tiesa, kad *varnēnai apkibo šermukšnį*, t. y. nustatomas dviejų predikatinių struktūrų lygiavertumas: $R(x, y) \sim R'(y, x)$). Ne visada pakankamai ryškūs ir konstrukcijų reikšmių papildomi niuansai (šiuo požiūriu daugelio tyrinėtojų išskiriamos vadinamosios lokatyvinės alternacijos, kur dažnai vienős konstrukcijos reikšmė įgyja papildomą (holistinę – veiksmo / poveikio visiško apėmimo) semą), be to, daugelio alternacijoms priskiriamų konstrukcijų porų yra vienoda leksinė sudėtis. Požiūris į tiriamujų konstrukcijų para / perifrastiškumą bei jo vertinimas priklauso ir nuo to, koks teorinis modelis pasirenkamas šiam reiškiniui aiškinti. Nuo gramatinės koncepcijos priklauso ir kito, bene reikšmingiausio, aptariamuju atvejų aspekto – veiksmažodžio, su kuriuo sudaromos atitinkamos konstrukcijos, vaidmens alternuojančių konstrukcijų atsiradimo procese ir jo reikšmės (ta pati ar dvi skirtingos) – vertinimas, kuris, savo ruožtu, taip pat turi įtakos ir konstrukcijų perifrastiškumo klausimui.

² Loginė reikšme čia nepainiotina su gramatine (struktūrine) reikšme: struktūrinė alternuojančių konstrukcijų reikšme visada skirtinė, plg. sakiniuose a. *varnenai apkibo šermukšnį* ir b. *šermukšnis apkibo varnēnais* predikato loginė reikšmė – tranzityvus predikatas: veiksmo pradinis taškas yra *varnenai*, o galinis taškas – *šermukšnis*, b saknio predikatas logikoje laikytinas a saknio tranzityvaus predikato konversija, tačiau abiejų sakinių predikatų struktūrines reikšmes yra skirtingos: a – tranzityvus predikatas, b – intranzityvus.

Tad pasiaiškintinas skirtingų teorinių modelių požiūris į rūpimus aspektus. Greta kitų sintaksės ir sintaksinės semantikos reiškinių ir argumentų raiškos alternacijas tiriančias teorijas galima skirstyti į tokias, kurios pirmenybę teikia struktūros pokyčių analizei, ir tokias, kurios pirmiausia orientuoja į konstrukcijų reikšmes bei jų pokyčius. Iš pirmųjų labiausiai minėtini transformacinės ir reliacinės gramatikų atstovų tyrimai, M. Bakerio, D. R. Dowty ir R. S. Jackendoffo darbai³. Apibendrinti pastarųjų tyrimų rezultatai argumentų raiškos alternacijos bei kitiems artimiems reiškiniams priskiria šias ypatybes: alternuojantys veiksmažodžiai teigama turėti vieną ir tą pačią

³ Transformaciniéje gramatikoje nustatytais aktyvinių ir pasyvinių konstrukcijų santykis pritaikytas ir anglų kalbos datyvo bei lokatyvo alternacijoms aiškinti: alternuojantis veiksmažodis turėtų tik vieną argumentų projekciją sintaksėje, antroji argumentų realizacija transformacijos būdu esanti išvedama iš pirmosios. Reliacineje gramatikoje ir aktyvinių – pasyvinių, ir datyvo bei lokatyvo alternacijų santykiai kaip pamatiniai su išvestinėmis yra apibrėžiami per gramatinių funkcijų, kaip primitivų, keitimo taisykles (taisykles apima predikato argumentų gramatinių funkcijų kitimą, bet ne paties predikato). M. Bakerio neotransformacino tiriamujų reiškinių analizés modelio atspirties taškas yra prielaida, kad datyvo alternacijos ir jų atitinkmenys kitose kalbose esančios „tematinės parafrazės“, t. y. turinčios tą pačią reikšmę. Ši alternuojančių konstrukcijų savybė grindžiama teta priskyrimo vienovės hipoteze (*Uniformity of Theta Assignment Hypothesis, UTAH*): identiški elementų tematiniai santykiai yra reprezentuojami tų elementų identiškų struktūrinių santykų gilumos struktūros lygmeniu – tad abiem konstrukcijom priskiriama identiška gilumos sintaksinė struktūra. Svarbus vaidmuo čia tenka ir morfosintaksei: kai kuriose kalbose vienos iš alternuojančių konstrukcijų veiksmažodžio prisijungiamą taikomoji morfema, (pvz., čièva (chichewa) kalbos *ir-* afiksas) leidžianti papildomą argumentą, dažniausiai tikslą (*goal*) arba benefaktivą, realizuoti kaip tiesioginį objektą. Šio teorinio modelio trūkumai: neaišku, kaip įvertinamas tematinis perifrastiškumas, – turėtų būti tiksliai apibrėžta, kokiu būdu dviem sakiniams nustatomas identiškas veiksmažodžio ir jo argumentų semantinis santykis; jei teta hipotezę ir galima taikyti kai kuriems alternacijų atvejams (pvz., datyvo alternacijoms), tai lokatyvo alternacijų, kurioms daugelio tyrejų pripažistami reikšmių skirtumai, tuo būdu paaškinti neįmanoma. Anot D. R. Dowty, anglų kalboje subjekto ir objekto parinkimas priklauso nuo argumentams galimų priskirti agento ir patiento prototipinių vaidmenų (*Proto-role*) požymių: argumentas, turėtų daugiausia agento prototipinių požymių, pasirenkamas subjektu, o tas, kuriam galima priskirti daugiausia patiento prototipinių požymių – objektu. Jei nė vienas argumentų neturi pakankamai požymių būti vienareikšmiškai paskirtas subjektu ar objektu, leidžiami variuojančios argumentų raiškos atvejai. R. S. Jackendoffas teigia vieną ir tą pačią leksines semantikos reprezentaciją leidžiančią dvi skirtingas sintaksines realizacijas. Pasak jo, alternacijos apskritai galimos del to, kad leksinės semantikos reprezentacijoje tam tikra pozicija argumento realizacijos atžvilgiu yra neprivalomai žymėta (Levin & Rappaport Hovav 2005: 196–205).

reikšmę abiem raiškos atvejais; alternacijos esančios pagrįstos taisyklėmis, apibrėžiančiomis dviejų morfosintaksinių realizacijų atsiradimą, be to, vienas raiškos variantų dažnai teigama esas pamatinis – tad antrasis laikomas išvestu (transformuotu) iš pirmojo. Šie teoriniai modeliai linksta ignoruoti alternacinėms konstrukcijoms būdingus reikšmių skirtumus: sintaksinės transformacijos būdu išvesta konstrukcija sakoma reikšmės nekeičianti – mat dėl transformacijos atsiradę reikšmės skirtumai esą kitokios prigimties: jie apimą ne leksinį veiksmažodžio turinį, o sakinio lygmens reikšmės aspektus, kaip antai kvantifikatoriaus aprėptį ar fokuso priskyrimą (plg. Levin & Rappaport Hovav 2005: 196–207). Taigi laikantis šios pozicijos, alternuojančių konstrukcijų para / perifraстиšumas pripažįstamas, tačiau plačiau nenagrinėjamas, priešingai nei reikšmės pokyčius iškeliančiose gramatinėse koncepcijose, iš kurių ryškiausi darbai priklauso B. Levin ir M. Rappaport Hovav, S. Pinkeriui, A. Goldberg ir W. Croftui, taip pat minėtini S. Iwatos ir M. Fried tyrimai⁴. Šie tyrėjai argumentų raiškos skirtumų ieško ir juos aiški-

⁴ Vienas pirmųjų bandymų šia kryptimi aiškinti lokatyvines alternacijas yra B. Levin ir M. Rappaport tyrimas (dar priskiriamas vadinančiems leksinių taisyklių (*Lexical rule*) modeliams, kaip ir S. Pinkerio analizė). Čia sisteminis alternuojančių konstrukcijų reikšmių varijavimas teigama esas skirtingų leksinės semantikos reprezentacijų refleksija, tokiu atveju tinkamai sukurtos žymėjimo taisyklių galetų būti pritaikytos leksinės semantikos reprezentacijoms sujungti su teisingais argumentų realizacijos modeliais. Lokatyviniam alternacijų tipui pasiūloma atitinkama leksinės semantikos reprezentacija (a. load: [X CAUSE [Y TO COME TO BE AT Z] / LOAD] b. load: [[X CAUSE [Z TO COME TO BE IN STATE]] BY MEANS OF [X CAUSE [Y TO COME TO BE AT Z]] / LOAD]), kur variantas su prielinksniu *with* konstrukcija (b) yra lokatyvinio varianto (a) pratęsimas, arba kitaip, *with* variantas perimęs kaip pagrindą lokatyvinį variantą taip, kad pagrindinis lokatyvinio varianto demuo tampa *with* varianto subordinuotu dēmeniu. Konstrukcijų išvedimas galimas tik tokia kryptimi (tik iš lokatyvinės, bet ne atvirkščiai). Visa tai iš dalies paaiškina intuityviai suvokiamą, artimą parafrastiniams, variantų santyklių. Labai panašus į ką tik aptartajį ir S. Pinkerio modelis. Greta lokatyvinių čia tiriamos ir datyvinės bei kauzatyvines alternacijos. Atskirų porūs konstrukcijų leksinės semantikos reprezentacijų ir sintaksinės raiškos santykį taip pat reguliuoja žymėjimo taisyklių (veiksmažodis, kurio semantines struktūros šerdis ‘X causes Y to move into / onto Z’ yra paverčiamas (konvertuojamas) nauju veiksmažodžiu, kurio semantinės struktūros šerdis yra ‘X causes Z to change state by means of moving Y into / onto it’), tik čia, priešingai nei B. Levin ir M. Rappaport modelyje, konstrukcijų derivacija galima abiem kryptim, atsižvelgiant į tai, kurio konstrukcijų varianto argumentas gali atstoti vienintelį predikatą papildantį elementą (nors šis testas ne visada patikimas). A. Goldberg tyime veiksmažodis yra suvokiamas kaip minimalios jo reikšmes ir profiliuotų argumentų (t. y. tik privalomų išreikštų predikato palydovų semantiniai vaidmenys) junginys ir vadinas „šaknimi“

na remdamiesi alternuojančių konstrukcijų reikšmių skirtumais. Tad ir konstrukcijų para / perifraстиškumo aspektas čia yra reikšmingas: atsižvelgiant į tai apibrėžiami ir konstrukcijų reikšmių skirtumai, ir jų santykis. Daugiausia dėmesio čia skiriama objekto alternacijoms (dažniausiai minimi atvejai yra datyvo ir lokatyvo alternacijos) ir šiuo požiūriu stengiamasi išlaikyti unifikuotą semantinį objektiškumo pagrindą. Alternuojančioms konstrukcijoms aiškinti sukuriami mechanizmai, leidžią daugiau nei vienam argumentui alternatyviai patenkinti semantinį objektiškumo apibrėžimą.

Tad dėl pirmiausia į akis krintančio alternacinių konstrukcijų požymio – para / perifraстиškumo – galima pasakyti: jei konstrukcijoms pripažistami reikšmių skirtumai ir teorinis modelis konstruojamas būtent tokia kryptimi, šis požymis naudojamas tyrime kaip konstrukcijų reikšmių skirtumų, jų atsiradimo prielaidų bei santykų aiškinimosi pagrindas, o jeigu laikomasi struktūros analizės krypties ir konstrukcijų santykis aiškinamas kaip pamatinės su išvestine, para / perifraстиšumas pasitelkiamas vienos alternuojančių konstrukcijų išvedimo iš kitos transformacijos būdu bei abiem konstrukcijom bendros gilumos struktūros įrodymui. Kad ir kokia teorinė koncepcija pasirenkama alternacijoms tirti, para / perifraстиšumas laikytinas itin

(root), toliau ši minimali reikšmė yra integruojama į atitinkamą argumentų struktūros konstrukciją tuo būdu, kad šis procesas apima veiksmažodžio argumentų ir pozicijų konstrukcijoje suliejimą. Argumentų alternacijos atsiranda tuomet, kai veiksmažodis galimas suderinti su daugiau nei viena konstrukcija. Nemažai savo tyrimo bendrybių su A. Goldberg pozicija nurodo S. Iwata, alternuojančioms lokatyvinėms konstrukcijoms priskirdamas vieną bendrą aukščiausio leksinio lygmens reikšmę (*Lexical Head Level Meaning*), apimančią skirtingus atskirose poros konstrukcijose realizuojamus frazės lygmens reikšmės (*Phrase Level Meaning*) aspektus. Tačiau esminis A. Goldberg ir S. Iwatos teorijų skirtumas – veiksmažodžio vaidmuo: A. Goldberg modelyje veiksmažodis nelemia sakinio struktūros, kadangi tam reikalingi reikšmės aspektai priskiriami ne pačiam veiksmažodžiui, priešingai šiai pozicijai, S. Iwatos tyrime veiksmažodžio reikšmei tenka centrinė padetis – ji suvokiamas kaip filmoriška scena, o veiksmažodžio integravimas į konstrukciją yra pagristas semantiniu tinkamumu. W. Croftas mano, kad daugelyje argumentų alternacijų jų konstrukcijos apimančios tą pačią veiksmažodžio šaknį (minimaliosios veiksmažodžio reikšmes ir profiliuotų argumentų junginį) ir vienintelį įvykio tipą, bet du skirtinges veiksmažodžio „proflilius“ (Levin & Rappaport Hovav 2005: 205–216; Iwata 2005: 355–403). M. Fried subjekto alternacijas aiškina kaip požiūrio tašku (*viewpoint*) pagrįstą subjekto parinkimą, priklausantį nuo kalbėtojo įvykio suvokimo bei konceptualizavimo. Reguliarūs morfosintaksinio kodavimo skirtumai aiškinami esą nulemti skirtingu konfigūracijų atitinkamų semantinių vaidmenų tam tikruose scenų tipuose (Fried 2005: 475–512).

svarbiu šio reiškinio požymiu. Be to, neabejotina ir šio požymio reikšmė tiriant alternacijų pragmatinius aspektus (pvz., teminę–reminę struktūrą), tačiau šiame straipsnyje laikomasi pozicijos, kad tyrimą svarbiau pradėti nuo kalbos sistemoje fiksuotų raiškos mechanizmų atskleidimo, nors išsamus lietuvių kalbos argumentų alternacijų tyrimo modelis reikalaus ateityje aprėpti ir analizuojamojo reiškinio atsiradimo prielaidų bei kalbos sistemoje atliekamų funkcijų aspektą.

Kitas svarbus klausimas – veiksmažodžio vaidmuo šiame procese. Jo vertinimas taip pat priklauso nuo teorinio modelio: vienų pripažistamas lemiamas veiksmažodžio vaidmuo alternacijų atsiradimo bei jų aiškinimo procese (beveik visi į konstrukcijų reikšmių skirtumus orientuoti tyrimai, žr. 4 išnašą), kitur jo vaidmuo susiaurinamas (plg. A. Goldberg poziciją 4 išnašoje) arba plačiau nediskutuojamas (plg. 3 išnašą). Alternacinių konstrukcijų veiksmažodžio reikšmės vertinimas pasiskirsto panašiai: vienur teigiami ją esančią tą pačią abiejose poros konstrukcijose, kitur – dvi skirtingas ir sutinkančias kaip pamatinė su išvestine. Straipsnyje siūlomas aptariamojo reiškinio analizės būdas didžia dalimi yra S. Šaumiano universaliosios aplikacinės gramatikos (*Universal Applicative Grammar*) modelio taikymas. Prieš pateikiant aplikacinės gramatikos veiksmažodžio vaidmens alternaciéné konstrukcijose vertinimą, pasakytina, kad aplikacinéje gramatikoje itin svarbu griežtai atriboti du kalbinių reiškinių lygmenis – genotipinę (*genotype*) ir fenotipinę (*phenotype*) gramatikas. Genotipiniam lygmeniui priklauso funkcioniniai vienetai – predikatai, termai (predikato palydovai – argumentai ir aplinkybiniai termai), modifikatoriai – ir šiuos vienetus jungią abstraktūs operatoriaus ir operando santykiai. Fenotipinė gramatika apima sintagminius vienetus – morfemas ir žodžius – ir jų ryšius tiesinės išsidėstymo tvarkos bei morfologinių ypatybių atžvilgiu. Genotipinės gramatikos taisyklės vertintinos kaip invariantinės įvairių galimų jų realizacijų fenotipinėje gramatikoje atžvilgiu. Genotipinės gramatikos taisyklės skirtos aiškinti universalius kalbinius reiškinius (Shaumyan 1987: 97). Argumentų raiškos alternacija yra daugelyje kalbų paliudytas reiškinys, be to, pagrindiniai jos tipai (pvz., subjekto raiškos alternacijos arba lokatyvinės alternacijos) turi analogiškus atitikmenis skirtingose kalbose. Tad norint tinkamai nustatyti su šiuo reiškiniu susijusius kalbinės raiškos procesus ir nepasiklysti skirtingų kalbų realizuoojamoje fenotipinio lygmens variacijų gausoje, argumentų raiškos alternaciją pirmiausia derėtų apibrėžti genotipinio lygmens taisyklėmis

ir tik tada ištirti, kaip jos dera su konkrečios kalbos fenotipiniais reiškiniais. Štai tokie yra su dabar rūpimu klausimu susiję aplikacinės gramatikos keiliami principai: 1) termų (predikato palydovų) gramatinio statuso pakitimas vertintinas kaip predikato kitimo pasekmė; predikato kitimą nustato predikato keitimo taisyklės⁵, kurios predikatui privalo būti pritaikytos prieš tai, kai predikatas bus taikomas termams; 2) sakiny su pakitusiais gramatiniais santykiais gali būti realizuotas nepriklausomai nuo sakinio su nepakitusiais gramatiniais santykiais, pvz., pasyvinis sakinys gali būti realizuojamas tiesiogiai taikant pasyvinį predikatą jo termams, o ne transformuojant aktyvinį sakinį į pasyvinį (Shaumyan 1987: 272).

Antrasis teiginys reiškia, kad pasyvinės konstrukcijos aktyvinių atžvilgiu ir kiti panašūs reiškiniai čia nelaikomi išvestiniai tokia prasme, kaip tai daroma transformacinėje ar reliacinėje gramatikose (žr. 3 išnašą), tačiau jei iš sakinį reprezentuojančio predikato P_1 , taikant atitinkamas predikato keitimo taisykles, yra išvedamas predikatas P_2 , tai sakinys su pakitusiu predikatu (P_2) vertintinas kaip išvestinis iš realizuotojo su nepakitusiu predikatu (P_1) tik tiek, kiek neišvestinio sakinio struktūra yra reprezentuojama predikato P_1 ir perkeliama į išvestinio predikato (P_2) reprezentuojamą struktūrą.

Predikato struktūros pokyčių sąlygos būtinumas diatezės alternacijose iliustruotinas tokiais, nuo alternacijų atributiniais, atvejais, plg.:

- (1) a. *Ji atidalijo mėsą nuo kaulų.*
b. *Ji atidalijo kaulus nuo mėsos.*
- (2) a. *Jie atplėšė vaiką nuo motinos.*
b. *Jie atplėšė motiną nuo vaiko.*

Čia predikato struktūra nekinta – porų sakiniuose argumentams ir aplinkybiniams termams predikatas atveria vienodas pozicijas.

2.2. Dar vienas argumentų alternacijų sampratai apibrėžti svarbus klausimas – konstrukcijų porų leksinė sudėtis. Minint ši reiškinį dažniausiai turimi omenyje vienodos leksinės sudėties atvejai, tačiau B. Levin diatezės alternacijomis vadinančią reiškinį galima prilyginti platesne prasme suvokiamai argumentų raiškos varijavimo galimybų visumai⁶, taip siekiama iš veiks-

⁵ Predikato keitimo taisyklės aptariamos 3.2 skyriuje.

⁶ Plg. B. Levin, klasifikuodama anglų kalbos veiksmažodžius jų reikšmių ir sintaksinės elgsenos santykio pagrindu, sintaksinėms, arba diatezės, alternacijoms priskiria visus

mažodžio sintaksinės elgsenos skirtumų nustatyti jo reikšmės skirtumus. Dauguma anglų kalbos pavyzdžių, priskirtų diatezės alternacijoms, lietuvių kalboje net tokį prielaidą nesudarytų – mat yra realizuojami skirtingomis veiksmažodinėmis leksemomis (arba skirtingomis jų formomis), plg.: a. *mēsininkas pjausto mēsq* ir b. *mēsa lengvai pjaustumā*; a. *vaikas sudaužė puodeli* ir b. *puodelis sudužo*; a. *tas šuo kandžioja žmones* ir b. *tas šuo kandžiojas*. Totalios transformacijos alternacija vadinamas atvejis nepakeičia sakinio šerdies – t. y. argumentų, būtinų predikato semantikai realizuoti – struktūros, o tik įveda papildomą elementą į sakinio periferiją⁷, plg.: a. *ragana ji pavertė varle* ir b. *ragana iš princo ji pavertė varle*. Bet kuris periferijoje realizuojamas elementas vertintinas kaip fakultatyvus, ir jeigu jis pakitusios raiškos nėra paaukštinamas į predikato šerdies argumentų poziciją, tai jo realizavimas ar nerealizavimas predikato šerdies nekeičia, todėl prie alternacijų reiškinio nepriskirtinas. Šiame straipsnyje laikomasi pozicijos, kad argumentų raiškos alternacijos pirmiausia apibrėžtinės kaip universalūs kalbų sistemose fiksuoti dėsningi predikatų argumentų raiškos modeliai (t. y. kaip genotipinės gramatikos lygmens reiškiniai), o bet koks periferijai priklausančiu predikato palydovu (aplinkybinių termų) raiškos įvairavimas, nepaliečiantis jo argumentų, yra fenotipinės gramatikos (konkrečios kalbos morfosintaksinio lygmens) reiškinys – šiuo pagrindu ir nustatoma alternacijomis laikyti tik predikato argumentų (t. y. realizuojamų subjektu, objektu ir netiesioginiu objektu) raiškos įvairavimo atvejus. Tačiau patikslintini kai kurie alternacijų klausimo aspektai: 1) reiškinį vadinti ARGUMENTŲ raiškos alternacija nėra visai tikslu – mat raiškos pokyčiai apima ne tik predikato argumentus, realizuo-

veiksmažodžių leidžiamus argumentų raiškos įvairavimo atvejus, todel čia patenka ir skirtingos leksinės sudeties konstrukcijos, plg.: medialinė alternacija (*Middle Alternation*): a. *Butcher cuts the meat*; b. *The meat cuts easily*; kaūzatyvine / inchoatyvinė alternacija (*Causative/Inchoative Alternation*): a. *Janet broke the cup*; b. *The cup broke*; nespecifikuoto objekto alternacija (*Unspecified Object Alternation*): a. *Mike ate the cake*; b. *Mike ate*; agentui būdingos savybės alternacija (*Characteristic Property of Agent Alternation*): a. *That dog bites people*; b. *That dog bites*; totalios transformacijos alternacija (tranzityvi) (*Total Transformation Alternation (transitive)*): a. *The whitch turned him into a frog*; b. *The witch turned him from a prince into a frog*; ir pan. (Levin 1993: 25–26, 27–30, 33, 39, 57–58).

⁷ Dėl sluoksniuotos sakinio struktūros šerdies, predikato semantikai reprezentuoti būtinų argumentų, ir periferijos elementų (neargumentų) terminų dar žr. Van Valin, LaPolla (1997: 25–31).

jamus subjekto, objekto ir netiesioginio objekto gramatinėmis funkcijomis, bet ir neargumentus – aplinkybinius termus, kuriems predikatas fakultatyviai leidžia būti realizuotiems; 2) esminis priskyrimo tiriamosioms diatezės alternacijoms kriterijus – raiškos alternacija būtinai turi liesti bent vieną predikato argumento pozicijos kitimą: t. y. turi keistis arba pačių argumentų raiška (pvz., objekto gramatinę funkciją atliekantis predikato argumentas gali būti realizuotas ir subjektu: *blusos apniko šunį* ir *šuo apniko blusomis*), arba aplinkybinis termas iš periferijos turi būti paaukštinamas į argumento poziciją (plg. *barsto smėlį ant tako* ir *barsto taką smėliu*), pastarasis pavyzdys apima ir argumento pažeminimą į aplinkybinio termo poziciją (plg. *smėlį – smėliu*). O dar tiksliau, tiriamajam diatezės alternacijų reiškiniui priskirtinos tik subjekto ir objekto gramatinių funkcijų raiškos skirtumus realizuojančios sakinių poros – sakiniuose su vadinamaisiais netiesioginiais objektais reikšmingas tik pastarujuų paaukštinimas į tiesioginio objekto poziciją – būtent tai yra dar vieno alternacijų tipo atsiradimo pagrindas, plg. *tėtis auna batukus vaikui* ir *tėtis auna vaiką batukais*. Kaip tik dėl alternacijų privalomai liečiamo subjekto ar objekto raiškos kitimo terminas „argumentų raiškos alternacija“ ir nelaikytinas labai ydingu.

B. Levin skiriama *nespecifikuoto objekto* alternacijos skatina įvertinti analogiškus lietuvių kalbos atvejus. Dažnai viena porős konstrukcijų aiškinama kaip nerealizavusi argumento, nors veiksmažodžio reikšmė ir atverianti tokią poziciją⁸, plg. a. *vaikas valgo obuolių* ir b. *vaikas (gerai) valgo*. Tačiau užsiemimo tipą ar gebėjimą reiškianti veiksmažodžio reikšmė visai nereikalauja būti papildyta papildinio gramatinę funkciją atliekančio argumento, o jei su šia reikšme būtų realizuotas ir papildinys, tai jau nebebūtų tik gebėjimo ar veiklos tipo nurodymas, plg. *vaikas jau (pats) valgo obuolius* arba *vaikai (dažnai) sapnuoja mamas*. Kad ir kaip būtų vertinamas antrasis (b) porős sakiny – ar kaip tranzityvus su nerealizuota papildinio funkcija, ar kaip intranzityvus – šis ir analogiški atvejai nuo tiriamujų diatezės alternacijų atributini: jei predikatas abiem atvejais tranzityvus, tai objektas visada impli-

⁸ Tranzityvinis veiksmažodis del savo reikšmės visada atveria sintaksinę poziciją papildiniui, nors ji nebūtinai turi būti užpildyta (Holvoet, Judžentis 2005: 14–15). Dar plg. daugelio veiksmažodžių tiesioginiai papildiniai praleidžiami, jeigu norima tik bendrai apibūdinti užsiemimo tipą (*Jis dabar rašo, skaito* ir pan.) arba sugebėjimą (*Vaikas jau skaito ir rašo*) (Holvoet, Čižik-Prokaševa 2005: 70).

kuojamas, o jei viena konstrukcijų tranzityvi, kita intranzityvi, tokiu atveju spręstinas nebent konstrukcijų santykio klausimas.

Šalia ką tik aptartojo apžvelgtini ir kiti panašūs dvejopos argumentų raiškos atvejai, kurių leksinė sudėtis yra skirtinga, plg.:

- (3) a. *Kirpėja nukirpo mergaitei (mergaitės) plaukus.*
b. *Kirpėja nukirpo mergaitę.*
- (4) a. *Barzdaskutys nuskuto klientui (kliento) barzdą.*
b. *Barzdaskutys nuskuto klientą.*
- (5) a. *Vaikas užsirišo batų raištelius.*
b. *Vaikas užsirišo batus.*
- (6) a. *Vyras susisagstė marškinii sagas.*
b. *Vyras susisagstė marškinius.*
- (7) a. *Mama nušluostė nuo stalo trupinius.*
b. *Mama nušluostė stalą (? nuo trupinių).*
- (8) a. *Mes nušluojame lapus nuo takų.*
b. *Mes nušluojame takus (? nuo lapų).*

Akivaizdu, kad 3a, 4a, 5a ir 6a sakiniuose tiesioginis objektas ir naudininko linksniu realizuotas elementas susiję dalies ir visumos arba priklausymo santykiais, be to, naudininku realizuotas čia galimas suvokti ir kaip objekto modifikatorius, plg. *Įmonė siuva moterims / moterų / moteriškus drabužius*. Dėl dalies ir visumos santykio porų pirmujų sakinių (3a, 4a, 5a, 6a) modifikatoriai antruosiuose sakiniuose (1b, 2b, 3b, 4b) metonimiškai atstovauja visam junginiui, todėl raiškos skirtumas čia lemia ne pakitęs predikatas, plg.: *Jablonskio raštai – Jablonskis ir skaitau Jablonskio raštus / Jablonskį*. Būtent dėl predikato struktūros pokyčių nebuvo šie atvejai prie argumentų raiškos alternacijų nepriskiriami.

7-osios ir 8-osios porų antrujų (b) sakinių raiška abejotina, nors tekste [ne <http://donelaitis.vdu.lt>](http://donelaitis.vdu.lt) ir paliudyta. Nesprendžiant čia jų vartojimo taisyklingumo ar netaisyklingumo klausimo, kol kas šie atvejai (tik su išreikštais aplinkybiniais termais antruosiuose (7b, 8b) sakiniuose) nuo kitų tiriamujų neatskiriami, nors visai gali būti, kad taip šiomis konstrukcijomis realizuojamos skirtinges to paties veiksmažodžio reikšmės, kurių viena (b) jau nebeatveria pozicijos aplinkybiniam termui, plg.: *(nu)šluostyti „(kuo nors) braukant šalinti ką nors (nuo ko)“ ir „(kuo nors) braukant valyti (švarinti, sausinti) ką nors“*.

Tad sakinių poroms, pretenduojančioms vadintis diatezės alternacijomis, identiška leksinė sudėtis yra būtina sąlyga: jei predikatas negali atverti pozicijos kuriam nors argumentui / aplinkybiniam termui, galima manyti tas predikatinės struktūras esant pernelyg nutolusias, ir tokiu atveju galima aiškintis nebent jų santykius ir atsiradimo aplinkybes.

2.3. Taigi pagaliau konstatuotini požymiai, kuriuos visus (ne vieną ir ne kai kuriuos) atitikę tos pačios veiksmažodinės leksemos leidžiamų skirtingu diatezių atvejai vadintini argumentų raiškos, arba diatezės, alternacijomis: 1) privaloma identiška sakinių leksinė sudėtis; 2) būtini alternacinių konstrukcijų predikato struktūros pokyčiai; 3) raiškos pokyčiai būtinai turi liesti bent vieną iš predikato argumentų realizuojamų gramatinių funkcijų – subjektą ir / ar tiesioginį objektą (netiesioginio objekto gramatinė funkcija šiame reiškinyje jokio lemiamo vaidmens neatlieka); 4) alternuojančių sakinių santykis (tam tikru abstrakcijos lygmeniu) galimas suvokti kaip para / perifrastinis, o loginio teisingumo atžvilgiu net ekvivalentus.

Atsižvelgiant į išvardytus alternacijų požymius, jau galima kalbėti ir apie reiškinio pavadinimą. Užsienio literatūroje įsitvirtinęs alternacijų terminas taikomas siauresne ir platesne (B. Levin, žr. 6 išnašą) reikšme. Be to, jis nėra išskirtinai vartojamas tik diatezės reiškiniams vadinti (taip vadinama ir balsių kaita, ir morfemų įvairavimas), todėl termino vartojimas be konteksto būtinai reikalauja modifikatorių patikslinimo. Kadangi pats reiškinys yra universalus ir matytinas skirtingu kalbų analogiškų reiškinių kontekste, jau įprasto termino atsisakyti nereikėtų. Platesne reišme vartojamai argumentų raiškos alternacijai galima pasiūlyti taip pat griežtai neapibrėžtą lietuvišką argumentų raiškos *īvairavimo* pakaitą, kuris kaip tik dėl neapibrėžtumo ir netinka siauresne reišme vartojamam griežtų reikalavimų varžomam ir dėsningus kalbos sistemos reiškinius žyminčiam tiriamajam objektui pavadinti. Kartais alternacijas leidžią veiksmažodžiai dar vadinami perkėlimo / poslinkio veiksmažodžiais (angl. *shift*), pvz., datyvo perkėlimo / poslinkio veiksmažodžiai (plg. Van Valin 2005: 114–115). Taip dėmesys sutelkiamas į kurio nors alternacinių konstrukcijų nario padėties kitimą, todėl visam reiškiniui pavadinti vargai tiktų, nes jo vartojimas daugiskaita taip pat būtų pernelyg platus ir neapibrėžtas. Bandant aprépti ir bendriausiais bruožais nusakyti, kas vyksta alternacinėse konstrukcijose, pirmasis į akis krintantis požymis – predikato palydovų (argumentų ir aplinkybinių termų) persikeitimasis, persiskirstymas, pozicijų / padėties pakeitimas. Tad tiriamajam reiš-

kiniui siūlomas lietuviškas pavadinimas – ARGUMENTŲ RAIŠKOS PERKAITA. Galbūt šis terminas taip pat nėra pakankamai tikslus, taip pat reikalauja modifikatoriaus patikslinimo, ir galėtų būti pritaikytas ne tik šiam reiškiniu, bet jis, regis, gana tiksliai nusako reiškinio esmę, be to, priešingai įvairavimui, PERKAITA leidžia numanyti proceso įtraukiamą ribotą atvejų kiekį. Šis terminas nesuponuoja jokio tiriamojo reiškinio vertinimo, todėl turėtų tiki vieniems gramatiniams modeliams.

2.4. Minėta, jog esama skirtingu argumentų raiškos perkaitos tipų, kuriuos, regis, racionaliausia skirstyti pagal tai, kurių argumentų realizuojamų gramatinių funkcijų – tiesioginio objekto ar / ir subjekto – raišką liečia.

1. Subjekto ir objekto raiškos perkaita:

- (9) a. *Mane apkibo usnys.*
- b. *Aš apkibau usnimis.*

2. Subjekto raiškos perkaita:

- (10) a. *Kieme kvepia alyvos.*
- b. *Kieme kvepia alyvomis.*

3. Objekto raiškos perkaita ir jos potipiai:

a) ir objekto, ir veiksmo vietą⁹ žyminčio aplinkybinio termo raiškos perkaita:

- (11) a. *Vaikas tepa sviestą (sviesto) ant duonos.*
- b. *Vaikas tepa duoną sviestu.*

b) ir objekto, ir veiksmo / poveikio gavėjo¹⁰ raiškos perkaita:

- (12) a. *Mama (ap-, per-, už-)velka marškinius mergytei.*
- b. *Mama (ap-, per-, už-)velka mergytę marškiniais.*

c) veiksmo / poveikio vienos ir objekto perkaita:

⁹ Čia apibendrinamas aplinkybinių termų atliekamų įvairių semantinių funkcijų, kaip antai lokatyvas, direktyvas ar tikslas (*goal*), turinys.

¹⁰ Čia atsiribojama nuo vadinamosios netiesioginio objekto gramatinės funkcijos bei aplinkybiniam termui apibendrinamas veiksmo / poveikio gavėjo (*recipient*), turėtojo (*possessor*) ir adresato (*target person*) turinys.

- (13) a. *Berniukai apibėgo aplink ezerą.*
- b. *Berniukai apibėgo ezerą.*
- (14) a. *Vaikas sprę į kamuoli.*
- b. *Vaikas sprę kamuoli.*

Čia paminėti ryškiausiai argumentų perkaitos tipai ir potipiai, tad gali būti, kad vienas kitas atvejis liko nepastebėtas ir neįtrauktas. Be to, perkaitų tipai nėra uždari – kaitytis gali skirtingų tipų konstrukcijų argumentų raiška, plg.:

- (15) a. *Kieme kvepia alyvos.*
- b. *Kiemas kvepia alyvomis.*
- c. *Kieme kvepia alyvomis.*

(15a) su (15b) perkaita apima dviejų predikato palydovų raiškos pokyčius, o (15a) su (15c) ir (15b) su (15c) – tik vieno, todėl atitinkamai (15a) su (15b) perkaita priskirtina subjekto ir objekto, o (15a) su (15c) ir (15b) su (15c) – subjekto raiškos perkaitų tipams. (15a) (= 10a) ir (9a) sakiniuose *alyvų* ir *usnių* subjektiškumu galima suabejoti dėl vieno subjektui būdingo semantinio požymio neatitikimo: nežymėtos aktualiosios skaidos sakiniuose, o tokie ir yra analizuojamieji, *alyvos* ir *usnys* priskirtini reminei sakinio daliai, o *kieme* ir *mane* abiejuose sakiniuose yra temos. Nežymėtos temos statusas sakinyje yra vienas iš prototipinių veiksnio gramatinės funkcijos požymių (žr. Holvoet, Seménienė 2005: 49–50). Temomis *alyvos* ir *usnys* galėtų tapti nebent perkeltos į sakinio pradžią ir pastiprintos loginiu kirčiu – tai jau bus žymėtos aktualiosios skaidos sakinys. Čia vardininku išreikšti argumentai vis tiek laikomi subjektais, nors ir neatitinka visų prototipinio subjekto požymių. (15c) sakinyje subjektu reikėtų pripažinti daiktavardį *kieme*, nors jis realizuojamas vietininku – vietininkas *kieme* čia yra vartojamas antrine – subjekto – funkcija¹¹. Subjekto ir objekto perkaitos tipui priskiriama ir tokį pavyzdžių, kurie neleidžia abejoti atitinkamai realizuotų argumentų subjektiškumu (16), tačiau subjekto perkaitos tipo pavyzdžiuose (17), regis, visada susiduriama su šia problema, plg.:

¹¹ Be to, aplikacinėje gramatikoje, kaip ir daugelyje kitų teorinių modelių, pripištamas subjekto būtinumas sakinyje: „jei žodžių junginys yra sakinys, tai jis turi subjektą“ (Shaumyan 2006: 229). Beasmeniai ar kiti neišreikšto subjekto sakiniai turi vadinančią nulinio subjekto formą (*dummy* arba *zero terms*).

- (16) a. *Musės apspito medų.*
b. *Medus apspito musémis.*
- (17) a. *Nuo ežero padvelkė vėsumà.*
b. *Ežeras padvelkė vėsuma.*

Išvardytų argumentų raiškos perkaitos tipų skyrimo pagrįstumas bei kiti šiam reiškiniu privalomi kriterijai tikrintini nagrinéjant konstrukcijų raiškos mechanizmą.

3. ARGUMENTŲ RAIŠKOS PERKAITA APLIKACINĖJE GRAMATIKOJE

Argumentų raiškos perkaita bandyta aiškinti ir orientuojantis į sakinių semantikos skirtumus (plg. 4 išnašą), ir į jų struktūros pokyčius (plg. 3 išnašą). Lietuvių kalbininkų fragmentiško pobūdžio pastabos apie tiriamajį reiškinį daugiausia iškelia semantinius skirtumus (plg. 1 išnašą). Visi tyrimai pateikia vertingų duomenų. Į alternacinių konstrukcijų semantinių skirtumų paieškas nukreipti tyrimai turi atsižvelgti ir į ekstralengvistinius veiksnius, pavyzdžiui, į situacijų, nulėmusių kitokį jų dalyvių padėties įvertinimą, nagrinėjimą ir dauguma šiuo klausimu išsakyty sprendimų (profilliavimas, aktualiosios saknio skaidos kodavimo skirtumai ir kt.) atrodo teisingi ir atitinkamiems poreikiams, kuriuos įmanoma tiksliai nustatyti tik konkrečioje situacijoje, pritaikytini. Tačiau akivaizdu, kad kalbos sistemoje (o perkaitos reiškinio universalumo atžvilgiu – sistemose) egzistuoja gramatinės priemonės atitinkamiems poreikiams išreišksti – tad kaip tik nuo to ir ketinamos pradėti analizuoti lietuviškos argumentų alternacijos. Siekiant išsamiai ištirti šį reiškinį, kitas žingsnis turėtų būti formalų raiškos priemonių bei procesų ir semantikos srities reiškinii susiejimas. Tikimasi, kad tinkamai paaiskintas raiškos procesas padės atskirti esminius ir šalutinius semantikos srities veiksnius.

Minėtiejiems tikslams įvykdyti pasirinktas universaliosios aplikacinės gramatikos, kitaip dar vadinamos semiotine kalbos teorija (*Semiotic Theory of Language*), metodas bei priemonės. Pagrindinis modelio kūrėjas buvo S. Šaumianas. Svarbus šios gramatikos bruožas – genotipinio ir fenotipinio lygmenų reiškinii atskyrimas (žr. 2.1 skyrių). Kadangi argumentų perkaitos reiškinys veikia universaliai, tai pirmiausia šio reiškinio veikimo principai apibrėžtini genotipinės gramatikos funkcinių vienetų (predikatų, termų ir

modifikatorių) bei juos jungiančiu operatoriaus ir operando¹² santykių lygmeniu.

3.1. Taigi toliau apibrėžtini pagrindiniai aplikacinės gramatikos principai, šalia kitų reiškinių taikomi ir tiriama jam reiškiniui aiškinti. Vienas fundamentalių kalbos sistemos dėsnį čia yra funkcinės superpozicijos principas, sukuriąs ženklų ir fonemų pirmių bei antrinių funkcijų hierarchiją. Šis principas plačiai taikomas fenotipinio lygmens (fonologijos, morfologijos ir sintaksės) reiškiniams aiškinti.

„Reikšmės arba funkcijos keitimo kontekste ženklui arba fonemai B superpozicijos būdu yra pritaikomas ženklas arba fonema A taip, kad B yra naudojamas kaip talpinantis ir A, kaip dvisluoksnis < B SUP A >. Kaip superpozicijos rezultatas yra sukuriamas funkcinės derivacijos santykis tokiu būdu, kad B tampa A funkciniu derivatu arba alternantu. Ženklas ar fonema B gauna antrinę reikšmę arba funkciją, kuri yra „uždedama“ ant jo pirminės, nuo konteksto nepriklausomos reikšmės arba funkcijos“ (Shaumyan 2006: 131). (Čia ir kitur mano išversta – K. L.)

Siekiant nustatyti universalius gramatikos procesus, sukuriamas idealizuotas gramatikos autonomijos leksikono atžvilgiu dėsnis, kurį reprezentuoja du abstrahavimo procesai: 1) sakinio struktūra abstrahuojama nuo ją užpildančių žodžių; 2) sakinio struktūra abstrahuojama nuo jos tiesinės reprezentacijos. Taigi lieka esminiai, universalūs elementai – sintaksinės funkcijos. Universalioje sintaksinėje struktūroje skiriamos keturios pagrindinės funkcijos: predikatai, termai (predikatų argumentai ir aplinkybiniai termai), termų modifikatoriai ir predikatų modifikatoriai. Fenotipiniu lygmeniu šios funkcijos kaip pirminės atitinkamai priskiriamos keturioms kalbos žodžių klasėms: veiksmažodžiams – predikatų funkcija, daiktavardžiams – termų, būdvardžiams – termų modifikatorių, prieveiksmiams – predikatų modifikatorių. Kiekviena kalbos žodžių klasė, be pirmių sintaksinių funkcijų,

¹² Šiuos santykius lemia žodžių junginių jungimosi dėsnis (žodžių junginys čia suvokiamas panašiai kaip geštaltas – žodis kartu su struktūrine reikšme): „Jei žodžių junginio reikšmė yra nepakankama ir turi būti papildyta kitų žodžių junginių reikšmėmis, toks žodžių junginys yra vadinas operatoriumi ir jis jungiasi su vienu ar daugiau žodžių junginių, vadinamų operandaais, idant suformuotą naują žodžių junginį, vadinamą rezultantu“ (Shaumyan 2006: 213).

gali turėti ir antrines. Funkcinė superpozicija yra tokis procesas, kai antrinė funkcija „uždedama“ ant pirminės funkcijos, ir taip yra sukuriama nauja dvisluoksnė funkcija. Naujoji funkcija yra pirminės ir antrinės kombinacija. Po superpozicijos žodis („superponuotasis“) turi abiejų – ir pirminės, ir antrinės – funkcijų požymį. Pavyzdžiui, žodžio *baltas* pirminė funkcija yra būti termo modifikatoriumi, kaip antai sakinyje *Baltas šunelis vizgina uodegą*. O štai sakinyje *Baltas yra geras, o juodas blogas* jis jau atlieka termo funkciją. Taigi antruoju atveju būdvardis patiria daiktavardžio superpoziciją, todėl būdvardžio sintaksinė funkcija susilieja su daiktavardžio sintaksine funkcija. Sakinyje *Vakar aš vaikščiojau sode ir staiga matau – Jonas* žodžio *matau* struktūrinė reikšmė suvokiama kaip būtasis laikas. Taigi čia esamojo laiko funkcija yra sujungta su būtojo laiko funkcija. Sakinyje *Jonas yra vairuotojas* žodis *vairuotojas* junginyje *yra vairuotojas* turi antrinę, predikatinę, funkciją, kuri, šiam žodžiui jungiantis su operatoriumi *yra*, superpozicijos būdu buvo „uždėta“ ant jo pirminės (termo) funkcijos. Tai sintaksinės superpozicijos pavyzdžiai.

Morfologijoje superpozicijos mechanizmas veikia derivacijos procese: tik pamatiniai žodžiai turi pirminės sintaksines funkcijas, o išvestiniai žodžiai turi tik antrines, superpozicijos būdu išvestas iš pamatinį žodžių funkcijų, pvz.: žodis *žalias* yra neišvestinis ir turi pirminę termo modifikatoriaus funkciją, o *žalumas* yra jo vedinys, padarytas pridedant atitinkamą išorinį daiktavardžio žymiklį¹³ (-um-as) ir ant pamatinio žodžio pirminės – termo modifikatoriaus – funkcijos „uždedant“ termo funkciją – taip gaunama antrinė dviguba vedinio funkcija – termo modifikatorius ir termas.

Superpozicijos mechanizmas veikia ir žodžių reikšmių derivacijos lygmeniu, plg. žodžio *žalias* pirminė reikšmė „tokia spalva“, superpozicijos būdu „uždedant“ šiai reikšmei žodžio *nepatyres* pirminę reikšmę „neigudės, nepripratės“, išvedama žodžio *žalias* antrinė reikšmė „nepatyres, neigudės; jaunas“ – tai yra metaforinis reikšmės perkėlimo būdas, žodžio *žalias* antrinė reikšmė ir žodžio *nepatyres* pirminė susieja juos sinonimijos santykiu, o abi žodžio *žalias* reikšmes sieja polisemijos santykis.

3.2. Tiriamajį argumentų perkaitos reiškinį S. Šaumianas taip pat aiš-

¹³ Sintaksinės funkcijos superpozicija gali neturėti jokio išorinio žymiklio, plg.: *nematau akmens ir akmens sieną*.

kina superpozicijos veikimu ir randa jam vietą greta kitų transformacija¹⁴ pagrįstų sintaksinių reiškinių (pvz., pasyvizacijos). Prieš apibrėžiant ši reiškinį reguliuojančias superpozicijos taisykles, aptartina sintaksinių termų taikymo predikatui hierarchija, arba kitaip aplikacinė hierarchija (*Applicative Hierarchy*)¹⁵. Čia panašiai kaip reliacinėje gramatikoje sintaksinės, arba tiesiog – gramatinės funkcijos (plg. Holvoet, Mikulskas 2005: 7), sutartinai žymimos taip: 1 – subjektas, 2 – tiesioginis objektas, 3 – netiesioginis objektas, Q – aplinkybinis termas (tik aplikacinėje gramatikoje, priešingai nei reliacinėje, subjektas ir tiesioginis objektas nelaikomi gramatinius santykius žyminčiais elementais, o binarinio santykio, kurį sukuria dvivietis predikatas, nariais). Sintaksiniai termai hierarchiškai išsidėsto taip:

$$[1 > 2 > 3] > Q$$

¹⁴ Pasyvinės konstrukcijos aplikacinėje gramatikoje laikomos aktyvinių konversijomis, bet jų atsiradimas bei santykis viena kitos atžvilgiu aiškinamas kitaip nei transforminės ar reliacinės gramatikų: S. Šaumiano nustatomas aktyvinių ir jų atitinkamų pasyvinių konstrukcijų pamatinį komponentą izomorfizmas (izomorfizmas nepainiotinas su ekvivalentumu) – aktyvinių konstrukcijų predikato ir subjekto santykis yra izomorfiškas pasyvinių konstrukcijų predikato ir aplinkybinio termo (kurį atitinka aktyvinės konstrukcijos subjektas) santykui; predikatas yra sakinių reprezentuojās pagrindinis elementas – minimalus sakinys ir yra predikatas, taigi aplikacionėje gramatikoje ne konstrukcijų santykis (aktyvinės ir pasyvinės: R(x, y) ir R'(y, x)) yra įvardijamas konversiniu, bet iš aktyvinio sakinio predikato (pamatinio predikato), taikant jam abstraktų konversijos operatorių, yra išvedamas konversinis predikatas, iš kurio toliau konstruojamas pasyvinis predikatas (t. y. konversinis predikatas yra išvedamas iš pamatinio predikato, bet ne atvirkščiai; pasyvinis predikatas nėra konversinis predikatas, o tik išvestas iš konversinio predikato, kuris, savo ruožtu, yra išvestas iš pamatinio predikato); tad jeigu ir galima kalbėti apie aktyvinių–pasyvinių konstrukcijų transformaciją ar konversiją, tai tik šių konstrukcijų predikatų struktūrų lygmeniu, nes pasyvinės konstrukcijos laikytinos generuojamomis nepriklausomai nuo atitinkamų aktyvinių, pasyvinės konstrukcijos tik gali būti redukuojamos į atitinkamas aktyvines (Desclés, Guentchéva, Shaumyan 1985: 22–24; Shaumyan 2006: 234–235; dar plg. pastabas 2.1 skyriuje).

¹⁵ Ši hierarchija išplaukia iš sakinio formavimo dėsnių. „Sakinį sudaro jo sudedamųjų dalų binarinių kombinacijų hierarchija“ – taigi: 1) „jei X yra operatorius, kuris jungiasi su termu Y, idant suformuotą sakinį Z, tai X yra intranzityvus predikatas, o Y yra subjektas; 2) jei X yra operatorius, kuris jungiasi su termu Y, idant suformuotą intranzityvų predikatą Z, tai X yra tranzityvus predikatas, o Y yra tiesioginis objektas; 3) jei X yra operatorius, kuris jungiasi su termu Y, idant suformuotą tranzityvų predikatą Z, tai X yra ditranzityvus predikatas, o Y yra jo netiesioginis objektas; 4) jei X yra operatorius, kuris jungiasi su fraze Y, idant suformuotą tokio pat tipo kaip Y frazę Z, tai X yra Y atributas“ (Shaumyan 2006: 228–232).

Skliaustai atskiria predikato termus, predikacijos rémo narius. 3 čia yra žymėtas 2 atžvilgiu, nes 2 rangas (funkcinių pozicijų visuma sakinyje) yra platesnis – 2 realizuojamas ir tranzityviame, ir ditranzityviame sakinyje, o 3 – tik ditranzityviame; tačiau 2 yra žymėtas 1 atžvilgiu, nes 1 realizuojamas ir intranzityviame, ir tranzityviame, ir ditranzityviame sakiniuose; o Q yra žymėtas predikacijos rémo, kurio rangas yra platesnis, atžvilgiu: predikacijos rémas realizuojamas visuose sakiniuose, o Q – ne visuose.

Taigi diatezę – sakinio A transformaciją į sakinį B – nustato šios taisyklės:

1. Jei 3 sutapatinama su 2, tai 2 turi patirti Q superpoziciją:

$$<3 \text{ SUP } 2> \rightarrow <2 \text{ SUP } Q>$$

2. Jei 2 sutapatinama su 1, tai 1 turi patirti Q superpoziciją:

$$<2 \text{ SUP } 1> \rightarrow <1 \text{ SUP } Q>$$

3. Jei 3 sutapatinama su 1, tai 1 turi patirti Q superpoziciją:

$$<3 \text{ SUP } 1> \rightarrow <1 \text{ SUP } Q>$$

Trumpiau tariant, jei sakinio termas A yra realizuojamas kaip aukštesnės eilės termas B, tai termas B bus realizuotas kaip aplinkybinis termas (Shau-myan 2006: 235–236).

Pirmoji taisyklė apima vieną objekto raiškos perkaitos atvejį – ir objekto, ir veiksmo / poveikio gavėjo raiškos perkaitą (plg. 12ab), plg.:

- (18) a. *Mama (ap)muturiuoja vaikui skarelę.*
 b. *Mama (ap)muturiuoja vaiką skarele.*

(18a) sakinyje predikato argumentai atlieka tiesiogines funkcijas: *mama* – 1, *skarelė* – 2, *vaikas* – 3, o (18b) sakinyje dėl patirtos superpozicijos argumentai įgyja antrines – dvisluoksnies – funkcijas: 3 patiria 2 superpoziciją, 2 – Q, o 1 – 1 superpoziciją (t. y. nulinę superpoziciją¹⁶), plg.:

- (18) b. *mama* *skarelė* *vaikas*
 $<1 \text{ SUP } 1>$ $<2 \text{ SUP } 3>$ $<3 \text{ SUP } 2>$

Kiti objekto raiškos perkaitos atvejai apima aplinkybinio termo, bendriausia prasme atliekančio veiksmo / poveikio vienos semantinė funkciją,

¹⁶ Transformacija nebūtinai turi pakeisti kiekvieno sakinio termo funkciją. Situacija, kai termo funkcija išlieka ta pati, kaip antai subjekto *mama* 18a ir 18b sakiniuose, vadinama nulinė superpozicija.

raiškos kitimą (žr. 8 psl.), todėl S. Šaumiano nustatytosios taisyklės papildytinos dar viena:

Jei Q sutapatinama su 2, tai 2 turi patirti Q superpoziciją:
 $\langle Q \text{ SUP } 2 \rangle \rightarrow \langle 2 \text{ SUP } Q \rangle$

- (19) a. *Merginos kaišo gėlės į kasas.*
 b. *Merginos kaišo kasas gélémis.*

(19a) sakinyje predikato argumentų ir aplinkybinių termų pirminės funkcijos yra šios: *merginos* – 1, *gėlės* – 2, *kasos* – Q, o 19b sakinyje po superpozicijos gaunamos tokios antrinės funkcijos, plg.:

(19) b. *merginos* *gėlės* *kasos*
 $\langle 1 \text{ SUP } 1 \rangle$ $\langle 2 \text{ SUP } Q \rangle$ $\langle Q \text{ SUP } 2 \rangle$

Antroji S. Šaumiano nustatyta taisyklė tinkta ne tik subjekto ir objekto raiškos perkaitai, bet ir pasyvizacijos procesui aiškinti. Tai liudija šių reiškinių funkcinį bendrumą ir nurodo argumentų perkaitos vietą kalbos sistemoje.

- (20) a. *Paršeliai aplipo kiaulę.*
 b. *Kiaulė aplipo paršeliais.*
 c. *Kiaulė buvo aplipta paršelių / aplipusi paršeliais.*

Tik (20a) sakinyje realizuojamos pirminės argumentų funkcijos: *paršeliai* – 1, o *kiaulė* – 2. (20b) sakinyje *kiaulė* įgyja antrinę funkciją $\langle 2 \text{ SUP } 1 \rangle$ ir dėl to tampa paaukštinta į subjekto poziciją, o *paršeliai* gauna antrinę funkciją $\langle 1 \text{ SUP } Q \rangle$ ir yra pažeminami į aplinkybinio termo poziciją. (20a) pasyvinis atitinkmuo yra (20c), kuris atsiranda veikiant tai pačiai superpozicijos taisyklei, plg.:

(20) c. *paršeliai* *kiaulė*
 $\langle 1 \text{ SUP } Q \rangle$ $\langle 2 \text{ SUP } 1 \rangle$

Subjekto raiškos perkaitos tipui taip pat reikia apibrėžti atskirą taisyklę:

Jei Q sutapatinama su 1, tai 1 turi patirti Q superpoziciją:
 $\langle Q \text{ SUP } 1 \rangle \rightarrow \langle 1 \text{ SUP } Q \rangle$

- (21) a. *Miške pridygė grybų.*

- b. *Miškas pridygo grybų.*
- (22) a. *Virtuvėje dvokė česnakas.*
- b. *Virtuvė dvokė česnaku.*
- c. *Virtuvėje dvokė česnaku.*

Šio tipo (21b) ir (22b) sakiniai kaip tik aiškintini šios taisyklės veikimu. Svarbu pastebėti, kad (21a) sakinyje subjekto (*grybų*) raiška nėra tipinė, tačiau taip pat galimą paaiškinti superpozicija: veiksmažodis *pridygo* yra vedinys iš *dygo*, taigi, pamatinio žodžio atžvilgiu *pridygo* gali turėti tik antrinę funkciją, kuri superpozicijos būdu yra „uždedama“ ant pirminės *dygo* funkcijos, dėl to ir predikato *pridygo* reikalaujamas argumentas realizuojamas ne vardininko, bet kilmininko linksniu – o tai jau yra formaliai išreištas antrinės šio argumento funkcijos žymiklis: t. y. kilmininku realizuotas daiktavardis *grybų* čia turi antrinę, subjekto, funkciją, plg.: *miške dygsta grybai* ir *miške pridygo grybų*. (21b) sakinyje buvusio (21a) sakinio subjekto (*grybų*) gramatinė funkcija pakito – superpozicijos būdu jam buvo „uždėta“ objekto gramatinė funkcija, nors tai ir neišreiškiama jokiais išoriniais rodikliais.

(22c) sakinys yra transformuoojamas iš (22b) sakinio superpozicijos būdu termams „uždedant“ antrinę aplinkybinio termo (Q) funkciją (aplinkybinio termo *česnaku* funkcija čia nepakinta – t. y. jis patiria nulinę superpoziciją):

(22) c. <i>virtuvė</i>	<i>česnakas</i>
<i><<Q SUP 1> SUP Q></i>	<i><<1 SUP Q> SUP Q></i>

Trečioji S. Šaumiano nurodyta superpozicijos veikimo taisyklė taikoma anglų kalbos datyvo alternacijoms transformuoti į pasyvines konstrukcijas¹⁷. Lietuvių kalboje šią taisyklę galima būtų taikyti nebent tokiems atvejams: a. *šeimininkė davė šuneliui édalo* ir b. *šunelis šeimininkės yra duotas édalo*¹⁸. Čia antrajame (b) sakinyje termo *šunelis* antrinė funkcija yra *<3 SUP 1>*, o termo *šeimininkė* – *<1 SUP Q>*, termo *édalas* funkcija nekinta, t. y. jis

¹⁷ Plg.: a. *John handed the scarf to Mary*; b. *John handed Mary the scarf*; c. *Mary was handed the scarf by John*. Pirmajame (a) sakinyje argumentai atlieka pirmesnes funkcijas. *John* – 1, *scarf* – 2, *Mary* – 3, antrasis (b) sakinys transformuoojamas pagal pirmąją taisyklę – *<1 SUP 1> <2 SUP Q> <3 SUP 2>*, o trečiasis (c) transformuoojamas iš antrojo (b) pagal trečiąją S. Šaumiano nustatyta taisyklę: *<<1 SUP 1> SUP Q> <<2 SUP Q> SUP Q> <<3 SUP 2> SUP 1>* (Shaumyan 2006: 235–236).

¹⁸ Plg. *Šunelis šiandie tebéra nieko neduotas* (Jablonskis 1997: 140).

patiria nulinę superpoziciją – <2 SUP 2>. Tačiau dėl vadinamojo netiesioginio objekto paaukštinimo į subjekto poziciją, nereikėtų jam priskirti išskirtinės funkcijos argumentų perkaitos procese – čia svarbiausia netiesioginio objekto funkciją atliekančio termo, kaip ir bet kurio kito termo / aplinkybinio termo (plg. 20b, 21b, 22b), paaukštinimas į subjekto poziciją, o ne pati pamatinė netiesioginio objekto gramatinė funkcija. Be to, nagrinėjamasis pavyzdys yra ne alternacijos, o pasyvizacijos – argumentų raiškos perkaitai artimo reiškinio – atvejis.

Visos aptartosios taisyklės apima dviejų termų – ir subjekto / objekto, ir aplinkybinio termo – padėties kitimą, ir visose pokyčių pradiniu tašku tam-pa pastarojo paaukštinimas į subjekto ar tiesioginio objekto poziciją, o iš to seka argumento, prieš tai atlikusio subjekto ar objekto gramatinę funkciją, pažeminimas į aplinkybinio termo poziciją. Tačiau atrodo, kad įvykių eiga nebūtinai turi klostytis tik tokia tvarka, nes argumentų perkaitos reiškinys apima nemažai atvejų, kai kinta tik vieno argumento ar aplinkybinio termo padėtis (veiksmo / poveikio vietas ir tiesioginio objekto perkaitos atvejai, plg. 13ab, 14ab), pvz.:

- (23) a. *Vaikas perplaukė upę.*
- b. *Vaikas perplaukė per upę.*
- (24) a. *Berniukas spiria į kamuoli.*
- b. *Berniukas spiria kamuoli.*

(23a) sakinyje dėl derivacijos veiksmažodis *perplaukė* įgyja antrinę – tranzityvaus predikato – funkciją pirminio intranzityvaus predikato *plaukė* atžvilgiu, todėl tipiškas „aplinkybinės“ reikšmės daiktavardis *upę*, pirminio predikato atžvilgiu ir atliekantis aplinkybinio temo funkciją (plg. *plaukti upėje*, *upę*), tampa galimas realizuoti tiesioginiu objektu¹⁹ – taip superpozicijos būdu daiktavardis *upę* realizuojamas antrine dvisluoksnė <Q SUP 2> funkcija. (23b) sakinyje po superpozicijos *upę* iš argumento yra pažeminta į aplinkybinį termą, o jos funkcija jau yra <<Q SUP 2> SUP Q>. Be to, (23b) sakinyje akivaizdi perteklinė informacija.

¹⁹ Anot A. Drukeinio, konstrukcijose su slinkties ar krypties veiksmažodžiais skirtin-gai realizuojamų elementų sintaksinis statusas nekintas ir šio tipo junginiai objek-tiniams santykiams nepriskirtini (Drukeinis 1985: 59) Tačiau *upės* objektiškumą liudija ir pasyvizacijos testas, plg. *upė buvo vaiko perplaukta*, o dvisluoksnis turinys galimas paaiškinti superpozicijos veikimu.

Panašiai kaip (23a) sakinyje derivacijos būdu, tik (24b) sakinyje be jokių išorinių rodiklių intranzityvus predikatas realizuojamamas antrine tranzityvaus predikato funkcija, o jo argumentas – buvęs aplinkybinis termas – realizuojamamas antrine tiesioginio objekto funkcija – <Q SUP 2>. Šio ir kitų perkaitos atvejų transformavimo krypties ir transformuotų konstrukcijų predikato bei argumentų (ir / ar aplinkybinių termų) dvigubų funkcijų įrodymu galima laikyti faktą, kad transformuotos konstrukcijos reikšmė būtinai implikuoja bent dalį netransformuotos informacijos²⁰, bet ne atvirkščiai, plg.: *kaišyti kasas* (19b) – „kaišant ką į kasas padaryti jas apkaišytomis“; *kiaulei apliti paršeliais* (20b) – „dėl paršelių (gausaus) aplipimo kiaulei tapti jais aplipusia“; *perplaukti per upę* (23b) – „plaukiant per upę ją perkirsti (perplaukti)“; *perplaukti upę* (23a) – „plaukiant perkirsti (perplaukti) upę“; *spirti kamuoli* (24b) – „koja smogti į kamuolį taip priverčiant jį judėti“.

3.3. Dar svarbu sugrįžti prie predikato vaidmens aptariamosiose transformacijose klausimo. Kai kuriais perkaitų atvejais (plg. 20ab, 23ab) ant pirminės tranzityvaus predikato funkcijos superpozicijos būdu yra „uždedama“ antrinė intranzityvaus predikato funkcija. Taip, beje, nutinka ir visais pasyvizacijos atvejais. Tad tokiose konstrukcijose paties predikato pakitimas²¹,

²⁰ Panašiai leksinių taisyklių modelyje B. Levin, M. Rappaport Hovav ir S. Pinkeris grindžia alternacijų išvedimo kryptį (žr. 3 išnašą), o S. Iwatos predikato struktūros ir jo reikšmių transformacijos neigimas lokatyvo alternacijų atveju, argumentuojančios esą kai kurie veiksmažodžiai leidžią tik vieną kurį variantą, svarstytinas platesniame argumentų perkaitos reiškinio ir jo aplinkos kontekste bei sprendžiant atitinkamo realizavimo / nerealizavimo galimybės prielaidas, bet ne aiškinant patį raiškos mechanizmą (Iwata 2005: 356–361).

²¹ Pasyvizacijos proceso formalajame apraše tranzityvumo naikinimas paaiškinamas įvedant nespecifikuotą termą (*unspecified term*), kuris iš pamatinio (aktyvinės konstrukcijos tranzityvaus – dviviečio) predikato, pritaikius jam konversijos operatorių, išveda konversinį predikatą (žr. 14 išnašą), kuris vis dar yra dvivietis, ir tik konversiniams predikatui susijungus su nespecifikuotu termu kaip pastarojo jungimosi rezultantas gaunamas vienvietis intranzityvus pasyvinis predikatas. Tad nespecifikuoto termo viena iš funkcijų yra konversinio predikato pavertimas vienviečiu pasyviniu predikatu. Kiti nespecifikuoto termo požymiai yra šie: 1) jis turi antrinio termo (t. y. tiesioginio objekto) sintaksinę funkciją; 2) jo reikšmė – „agento vieta“ (t. y. jis nurodo į bet kokį agentą, galimą specifikuoti konteksto, pragmatinės situacijos ar predikato leksinės reikšmės informacijos); 3) jis yra žymimas nulinii ženklu, t. y. niekaip neišreiškiamas (Desclés, Guentchéva, Shaumyan 1985: 14, 55). Kol kas neaišku, kaip kintančio predikatų tranzityvumo perkaitos atvejais formaliai turetų būti žymima neužpildyta tiesioginio objekto pozicija.

lemtantis jo kai kurių argumentų ir / ar aplinkybinių termų realizavimą kitokiomis – antrinėmis – funkcijomis yra akivaizdus. Nekintančio predikatų tranzityvumo perkaitos atvejai aiškintini kaip kalbos sistemoje egzistuoja apibrėžti dėsningumai predikatinę struktūrą realizuoti keliais būdais: pamatiniu predikatu ir jo struktūroje atveriamomis pozicijomis pirmesnės funkcijas turintiems argumentams bei išvestiniu predikatu ir jo struktūroje atveriamomis pozicijomis išvestinių funkcijų argumentams ir / ar aplinkybiniams termams. Išvestinis predikatas visada paveldi pamatinio struktūrą ir superpozicijos būdu sulieja ją su pakitusia predikatine struktūra, sukuriama bet kuriuo iš aprašytų transformacijos būdu (ar įvairių kitų galimų jų kombinacijų – galiausiai visos operacijos suvedamos į dvi pamatinės – arba argumento / aplinkybinio termo rangas paaukštintamas, arba pažeminamas). Taigi išvestinio predikato struktūra transformuojama iš pamatinio, bet pačios konstrukcijos viena iš kitos – ne, jos tik galimos sugiminiuoti per jų predikatus, taip pat iš transformuotos struktūros galimą išskirti (redukuoti) pamatinę, nes pastaroji transformuotosios yra implikuota. Tai galima įrodyti pasitelkus šį pavyzdį:

- (25) a. *Medžiotojai deda šakas ant duobės.*
- b. *Medžiotojai apdeda duobę šakomis.*

Ši sakinių pora argumentų raiškos perkaitai neturėtų būti priskiriama, nes analogiški procesai čia realizuojami ne ta pačia, bet skirtingomis veiksmažodinėmis leksemomis. Antrojo (b) saknio predikatas *apdeda* yra išvestas iš pirmojo saknio predikato *deda*: taigi ir vedinys *apdeda* turi antrinę funkciją pamatinio žodžio *deda* atžvilgiu, morfologinio lygmens derivacijos žymiklis yra priešdėlis *ap-*, o išvestinio veiksmažodžio reikšmė rodo semantinės derivacijos kryptį – *apdėti* „dėti ką ant ko iš visų pusų apdedant“. Abstrakčiu gramatiniių funkcijų lygmeniu pamatinio predikato struktūra superpozicijos būdu sujungiama su vienu iš kalbos struktūroje fiksuočių predikato argumentų antrinių funkcijų raiškos modelių (t. y. aptartosios transformacijos taisyklės ir jų kombinacijos), o morfosintaksiniu lygmeniu išvestinio predikato antrines funkcijas žymij argumentai (ir aplinkybiniai termai) realizuojami atitinkamais linksniais ar / ir prielinksniemis konstrukcijomis. Aptariamuoju atveju akivaizdu, kad tik predikatus sieja išvedimo ryšys, o konstrukcijos susiejamos per jų predikatų ryšį, ir iš transformuoto predikato struktūros galima išskirti (redukuoti) pamatinę (plg. *apdėti duobę šakomis* „dėti

šakas ant duobės taip, kad duobė būtų visa apdėta“), tačiau tai nereiškia, kad realizuojant išvestinio predikato konstrukciją būtinai reikalinga tarpinė pamatinio predikato konstrukcijos realizavimo operacija – antrasis sakiny galimas išreikšti nepriklausomai nuo pirmojo. Visos aptartos procedūros ir jų tiksliai sekė svarbu tik abiejų konstrukcijų santykiams aiškinti, bet ne konkrečiam sakiniui konkrečiame kontekste produkuoti: prieikus sukurti sakini su predikatu *apdėti*, nebūtina prisiminti pastarajį išvestą iš *dėti*. Aptartasis atvejis ir kiti panašūs funkciškai atitinka argumentų raiškos perkaitą ir nuo jos atskiriami dėl formalų morfologinio lygmens požymių (morfologinės derivacijos žymiklio). Argumentų perkaitos reiškiniuose ir predikato keitimo, ir jo argumentų (ir / ar aplinkybinių termų) atžvilgiu vyksta analogiški ką tik aptartajam atvejui procesai, tik veiksmažodinėje leksemoje išoriškai niekaip neišreikšti, tad teisinga būtų ir struktūrų poras su realizuotais darybos žymikliais (kaip antai 25ab) įtraukti į argumentų raiškos perkaitos periferiją (kai kuriose kalbose, pvz., čičeva (*chichewa*) kalboje, argumentų alternacijoms analogiški procesai galimi realizuoti tik dėl *ir-* afikso prisijungimo prie veiksmažodinės leksemos (plg. 3 išnašą); ir vokiečių kalboje lokatyvo vaidmenį atliekančio argumento raiškos pokyčiai realizuojami prie veiksmažodžio prisijungiant afiksui *be-*, plg.: *Sie sprühte Farbe an die Wand* „ji purškė dažus ant sienos“ ir *Sie besprühte die Wand mit Farbe* „ji purškė sieną (su) dažais“ (Michaelis, Ruppenhofer 2001: 12)). Dėl analogiškų procesų ir poros sakinių realizuojamų aktualiosios skaidos skirtumų argumentų perkaitos reiškinio vietas kalbos sistemoje ieškotina šalia pasyvizacijos²² reiškinio (plg. 20abc). Galbūt atlikus išsamesnius argumentų raiškos perkaitos semantinių funkcijų (ypač pragmatikos) srities tyrimus, šis reiškinys (ar bent kai kurie jo atvejai) paaiškėtų funkciškai priklausas rūšies kategorijos raiškos periferijai.

Argumentų perkaitos raiškos procesams aiškinti pasitelktos aplikacinės gramatikos priemonės tik iš dalies aprépia konstrukcijų porų atsiradimo prielaidas (apie jas, be konteksto, spręstina tik iš pakitusių argumentų funkcijų), šiame straipsnyje liko neaptarti ir daugelio argumentų perkaitos atvejais realizuojami aktualiosios skaidos skirtumai, be to, ne mažiau svarbu yra

²² A. Holvoetas teigia rūšies kategoriją taip pat esančią kaip aktualiosios skaidos gramatinimo būdą: neveikiamosios rūšies konstrukcija leidžianti nieko nesakyti apie veikėją, o démesj sutelkti į objektą, kuris tampas sakiniuo temo (Holvoet 2003: 87; dar plg. Holvoetas apie sugramatintos antrinės temos raišką 1 išnašoje).

apibrėžti perkaitą leidžiančių veiksmažodžių semantikos ypatumus – visa tai tolesnių tyrimų uždavinys.

4. IŠVADOS

Argumentų raiškos alternacija yra universalus kalbų struktūros reiškinys, todėl lietuvių kalbos argumentų perkaitos atvejai nagrinėtini atsižvelgiant į analogiškus kitų kalbų reiškinius bei jų tyrimus. Pastebėta, kad užsienio literatūroje šiam reiškiniui plačiai taikomas alternacijų pavadinimas vartojamas dvejopai: platesne prasme – kaip predikato argumentų raiškos varijavimo galimybių visuma (B. Levin pozicija), ir siauresne – kaip skirtinę kalbų sistemoje atitinkamai sugramatinti predikato argumentų raiškos dėsningumai (būtent taip argumentų alternacijos suvokiamos daugelio tyrėjų, šios pozicijos laikomasi ir čia). Tad argumentų raiškos alternacijai (perkaitai) priskirtini atvejai turi atitikti visus šiuos kriterijus: 1) privaloma vienoda sakinių leksinė sudėtis; 2) būtini alternuojančių konstrukcijų predikato struktūros pokyčiai; 3) raiškos pokyčiai būtinai turi liesti bent vieną iš predikato argumentų realizuojamų gramatinių funkcijų – t. y. subjektą, tiesioginį objektą arba juodu abudu (netiesioginis objektas argumentų perkaitos procese jokio išskirtinio vaidmens neatlieka: netiesioginio objekto gramatinė funkcija, kaip ir bet kurio kito termo ar aplinkybinio termo atliekama funkcija, šiame reiškinyje svarbi tik dėl to, kad pastarasis paaukštintinas į subjekto ar tiesioginio objekto poziciją); 4) alternuojančių sakinių santykis galimas suvokti kaip para / perifrastinis, loginio teiginių teisingumo atžvilgiu – net ekvivalentus.

Atsižvelgiant į bendriausius tiriamo reiškinio bruožus, siūlomas lietuviškas jo pavadinimas – argumentų raiškos PERKAITA.

Argumentų perkaitos realizacijos procesams aprašyti pasitelktos aplikacinės gramatikos priemonės, iš kurių svarbiausias vaidmuo čia tenka visutinai visais kalbos lygmenimis veikiančiam reiškiniui – funkcinei superpozicijai. Būtent dėl superpozicijos semantinių funkcijų lygmeniu atsiranda ir kiekvienos kalbos sistemas atitinkamai įtvirtinamos galimybės predikatams būti išreikštiems pamatinėmis savo struktūromis (su pirminėmis argumentų funkcijomis) ir išvestinėmis struktūromis, savo argumentus realizuojančiomis antrinėmis (dvisluoksnėmis) funkcijomis. Alternuojančių konstrukcijų predikatų santykis nustatomas kaip pamatinio su išvestiniu, tačiau jų konst-

rukcijos nelaikomos viena iš kitos išvestomis, mat galimos produkuoti nepriklausomai, nebent iš išvestinio predikato konstrukcijos galimą išskirti (redukuoti) pamatinio predikato konstrukcija, nes pastaroji išvestinio predikato konstrukcijos visada implikuojama.

Dėl analogiškų procesų argumentų raiškos perkaitos periferijai priskirtinos ir priešdėline bei atitinkama nepriešdėline veiksmažodžių forma argumentų raiškos skirtumus realizuojančios konstrukcijų poros, o paties argumentų perkaitos reiškinio vieta kalbos sistemoje ir dėl realizacijos procesų panašumo, ir dėl aktualiosios skaidos raiškos bendrumų matytina šalia pasyvizacijos reiškinio.

LITERATŪRA

- DESCLÉS, J.-P., GUENTCHÉVA, Z., SHAUMYAN, S. 1985: *Passivization in Applicative Grammar*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- DRUKTEINIS, A. 1985: *Objektiniai santykiai ir jų raiška*. Disertacijos rankraštis. Klaipėda.
- DRUKTEINIS, A. 2007: Sakinio semantinių struktūrų ryšiai ir semantinių funkcijų hierarchija. *Res Humanitariae* 2, 7–30.
- FRIED, M. 2005: A frame-based approach to case alternation: the *swarm-class* in Czech. *Cognitive Linguistics* 16-3, 475–512.
- HOLVOET, A. 2003: Aktualiosios skaidos problemos. In: A. HOLVOET, A. JUDŽENTIS, red., *Sintaksinių ryšių tyrimai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2003 (Lietuvių kalbos gramatikos darbai, 1), 79–98.
- HOLVOET, MIKULSKAS, red., 2005: *Gramatinių funkcijų tyrimai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. (Lietuvių kalbos gramatikos darbai, 3.)
- HOLVOET, A., JUDŽENTIS, A. 2005: Sintaksinės priklausomybės tipai: papildymai ir patikslinimai. In: HOLVOET, MIKULSKAS, red., 2005, 11–38.
- HOLVOET, A., SEMĒNIENE, L. 2005: Veiksnio ir tiesioginio papildinio sąvokos. In: HOLVOET, MIKULSKAS, red., 2005, 39–64.
- HOLVOET, A., ČIŽIK-PROKAŠEVA, V. 2005: Papildiniai ir aplinkybės. In: HOLVOET, MIKULSKAS, red., 2005, 65–92.

- IWATA, S. 2005: Locative alternation and two levels of verb meaning. *Cognitive Linguistics* 16-2, 355–407.
- JABLONSKIS, J. 1997: *Lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- LEVIN, B. 1993: *English Verb Classes and Alternations: a Preliminary Investigation*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- LEVIN, B., RAPPAPORT HOVAV, M. 2005: *Argument Realization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MICHAELIS, L., RUPPENHOFER, J. 2001: *Beyond Alternations: A Constructional Model of the German Applicative Pattern*. Stanford: CSLI Publications.
- SHAUMYAN, S. 1987: *A Semiotic Theory of Language*. Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press.
- SHAUMYAN, S. 2006: *Signs, Mind and Reality: A Theory of Language as the Folk Model of the World*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- SLIŽIENE, N. 1978: Veiksmažodžių valentingumo klausimu. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 18, 107–124.
- SLIŽIENE, N. 1980: Subjektinimo ir objektinimo vaidmuo nustatant lietuvių kalbo veiksmažodžių sintaksinį valentingumą. *LTSR MA darbai. Serija A*, 1 (70), 93–105.
- SLIŽIENE, N. 1994: Veiksmažodžių jungumas valentingumo teorijos požiūriu. *Lietuvių kalbos veiksmažodžių junglumo žodynas* 1. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 15–54.
- VAN VALIN, R. D. 2005: *Exploring the Syntax-Semantics Interface*. Cambridge: Cambridge University Press.
- VAN VALIN, R. D., LAPOLLA R. J. 1997: *Syntax: Structure, Meaning and Function*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kristina Lenartaitė
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva
oudenmenei@gmail.com